

УДК 930.1:303.446.4

Юлія Куценко

НЕКРОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА ЯК ЕТАП ФОРМУВАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ОБРАЗІВ УЧЕНОГО

У статті проаналізовано процес формування та функціонування образу видатного українського ученого, публіциста та громадського діяча другої половини XIX ст. Михайла Петровича Драгоманова, який кристалізується після його смерті. Визначено його вплив на подальшу долю історіографічного образу автора в українській історичній науці.

Ключові слова: історіографічний образ, некрологічний образ, некролог, Михайло Драгоманов, героїзація.

Актуальність проблематики полягає в тому, що процес трансформації вітчизняної історичної науки спричиняє не тільки поповнення її тезаурусу, але й повернення до наукового обігу спадщини напівзабутих українських науковців. До них належить історик, фольклорист, громадський діяч другої половини XIX ст. Михайло Петрович Драгоманов. Незважаючи на сталу увагу дослідників до його особи та творчого спадку, наявні драгомановознавчі студії сприяли своєрідній міфологізації його постаті у вітчизняній історіографії. Зважаючи на це, досліджувана проблема має сприяти наближенню вивчення драгомановознавчої проблематики до об'єктивності.

Наукова новизна полягає в тому, що на основі певного виду джерел проведено реконструкцію некрологічного образу М. Драгоманова, показано його зв'язок із прижиттєвими образами та прослідковано його вплив на процес подальшого функціонування історіографічних образів у вітчизняній історичній науці.

Об'єктом дослідження є драгомановознавство як окрема міждисциплінарна галузь української соціогуманітаристики.

Предметом дослідження є некрологічний образ М. Драгоманова, створений в українській історіографії.

Основна мета публікації полягає в тому, щоб прослідкувати процес формування, функціонування та особливості некрологічного образу М. Драгоманова.

Джерельну базу статті складають некрологи на смерть М. Драгоманова, надгробні промови, спогади про його похорон.

В історіографії історіографічні образи М. Драгоманова вже ставали предметом спеціального розгляду [1]. Утім некрологічний образ не досліджувався науковцями окремо. У цьому полягає наукова новизна публікації.

Смерть будь-якої людини стає значним горем для її оточення. Не є винятком люди, що за життя відігравали неабияку роль у громадському чи науковому житті суспільства. Утім смерть такої особи має ще один, непомітний з першого погляду, елемент. Вона повертає до себе увагу широкої громадськості та набуває розголосу в засобах масової інформації. Таким чином, починається другий важливий етап творення історіографічного образу, що має назву "некрологічний". С. Болдир та Є. Чернов були праві у твердженні, що наповнення цього етапу завдає відбиток і на прижиттєвий образ особи. Проте момент прощання з покійним, коли згідно з християнською традицією, про нього говорять лише добре, може закласти дещо не сумісну з реальною особистістю традицію її сприйняття. Іншим аспектом некрологічного етапу формування історіографічного образу є поява та закріплення в історіографії усталених характеристик померлого.

Смерть М. Драгоманова стала несподіванкою не тільки для його оточення, але й для всіх, хто був пов'язаний з ним у науковій чи громадській роботі. Враховуючи його надзвичайно активну позицію у політичних питаннях, що віддзеркалено в численних публіцистичних творах, відголос його смерті став дуже широким. До того ж, помер учений незабаром після святкування у Львові його прихильниками 30-річчя громадської діяльності [2, с. 102].

До речі, у процесі формування історіографічного образу та героїзації (точніше, напевно, "глюорифікації") постаті історика святкування ювілею стало одним із перших "технічних" аспектів. На ім'я М. Драгоманова до Софії були надіслані привітальні телеграми та листи, зміст яких по суті можна звести до кількох положень. М. Драгоманов – це вельмишанована людина, що повністю присвятила себе справі духовного визволення народу, яка обіцяє своїм борцям лише чимало страждань. Автори привітань стверджували, що він показав українському народу шлях до свободи та політичного розвитку, які виведуть Україну на рівень з кращими європейськими країнами. Політичний вигнанець, який попри всі життєві негаразди, не втратив світоча боротьби й стоїть

непохитно на обраному шляху за гідне майбутнє своєї Батьківщини. Учитель, невтомний сіяч та апостол правди і науки серед української молоді [3, с. 227–252].

Усі ці оцінки додавали до вже складених за життя М. Драгоманова образів чимало рис народного героя, закріплюючи їх у народній свідомості. До того ж саме в період святкування цієї знаменної в житті вченого дати з'являється одна з найбільш усталених в українській історіографії вербальних характеристик вченого – "апостол правди і науки" (з листа-привітання академіків-радикалів з Кракова), яка до цього часу залишається в активному термінологічному арсеналі драгомановознавства [3, с. 252; 4–8].

Реконструкція некрологічного образу М. Драгоманова можлива на основі двох різновидів джерел: некрологів на смерть вченого та надгробних промов (усі вони, як це було можливо, були зібрані М. Павликом та видавалися двічі [3, с. 279–323; 9, с. 222–310]). Стосовно останніх є певна аналогія з безпосереднім початком суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, пов'язаної із палкою промовою молодого студента Михайла над труною Т. Шевченка під час його перепоховання у Каневі.

Промови, що проголошувалися над труною історика його колегами по вищій школі у Софії та студентами, створюють образ патріота, борця за правду як у побутовому, так і в політичному житті. Об'єктивні обставини, що завадили бути присутніми під час поховання вченого його друзів з України, спричинили те, що з розмаїття наукової діяльності наголошується переважно на етнографічних студіях стосовно Болгарії. При цьому відзначається глибини та значна наукова вартість його досліджень, що є певним еталоном наукових дослідів для колег і студентів.

Утім, найбільш важливою характеристикою постаті М. Драгоманова, що лунала у цих промовах, було те, що він став прикладом для багатьох людей не лише як науковець, викладач і безкомпромісний борець за правду, але й як людина – чесна та принципова, добра, уважна до чужого болю. Окремої уваги заслуговує твердження, що люди, подібні до М. Драгоманова, живуть вічно. Показовою є цитата з промови колеги вченого, професора Б. Мінцеса: "...він не вмер, – він не був простим смертним, зі смертю яких згасають будь-які згадки про них, він був письменником, він був ученим, він був борцем, а такі люди не вмирають, діяння їх залишаються живими. Та й він живий, бо дух його живе між нами, він живий, бо спогади про його світлу особу згаснуть тільки з нами, – але ні, і тоді йому не згаснути, бо ми зуміємо передати і своїм дітям..." [3, с.275].

Останньою складовою образу вченого, що виник у промовах над його домовиною є зображення ставлення М. Драгоманова як одного з найбільших страдальців. До того ж не просто фізичного страждальця, через важку хворобу, але, що найголовніше, духовного "страдника" за Батьківщину, свій народ і правду. Аналогії з шевченковим духовним заповітом українцям у вірші "Заповіт" можна провести, читаючи у промові колеги по вищій школі Г. Білковського про духовний заповіт покійного для своїх нащадків: у жодному разі не поступатися своїми моральними принципами та понад усе любити свій народ, поєднуючи це з любов'ю до інших народів [3, с. 271–278]. Син історика С. Драгоманова згадував, що батько завжди нагадував це своїй духовній дитині – небозі Лесі Українці: "Будь головою в Європі, а ногами в Україні" [10, с. 3]. Як промовляв над труною М. Драгоманова Б. Грінченко, "...умер... далеко... від краю, що він його так любив, ...народу, що він для його так щиро працював. Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ... Мета життя – розвіяти неволю й темряву в своєму рідному краї" [11, арк. 41].

Аналогічно додає відразу після смерті дядька Леся Українка: "...цілком віддався тому визвольному рухові в своєму рідному краю, за який боролись найліпші сини того краю і для якого Драгоманов віддав усе життя своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині" [12, арк. 20]. Жертвність для людей та рідної землі, страждання на чужині задля всезагального блага – риси, притаманні народним героям, свідчать про остаточне закріплення їх у народній пам'яті щодо М. Драгоманова та героїзації тих його образів, які були вже складені в історіографії.

Як уже зазначалося, найбільш активним творцем образу М. Драгоманова був М. Павлик. Першим кроком до цього стало збирання і видання ним усього, що стосувалося святкування ювілею у Львові та смерті вченого. У збірці "М.П. Драгоманов: 1841–1895: Єго ювілей, смерть, автобіографія і спис творів" [9] окрім некрологів, телеграм родині із співчуттям з приводу втрати, траурних промов він окремо зібрав спогади щодо самої траурної процесії та написи з вінків.

Згадуючи поховання М. Драгоманова, професор Б. Мінцес відзначає величезну кількість людей, що прийшли попрощатися з покійним. До приходу священника в оселі панувала мертва тиша, що ніби підкреслювала всю трагічність моменту. Як пише Б. Мінцес, покійний лежав з відбитком суму і терпіння на обличчі. На останок, як дуже промовистий штрих, колега згадує, що в той час, коли опускали труну, дощ перестав і вийшло сонце. До того ж ніби мимохідь згадані святкові ювілейні подарунки в кімнаті, портрет Т. Шевченка біля домовини засвідчують одночасно

дві важливі речі – зв'язок небіжчика зі своєю родовою територією та те, що втратила громадськість зі смертю М. Драгоманова [3, с. 157–158]. Ці аспекти доповнюють образ героя, що кристалізується на некрологічному етапі.

Написи на вінках також викликають певний інтерес для дослідників у відтворенні історіографічних образів М. Драгоманова. Усіх вінків, а отже й надписів М. Павлик нараховує 27. Аналіз їх засвідчує, що основна частина надписів була доволі традиційною: від дружини та дітей, небоги, друзів, колег і т.ін. Утім у меншій частині М. Драгоманов постає передусім як невтомний борець за свободу думки, поступ людства, науку і політичну свободу, правду і світло. Називають його "учителем правди і провідником русько-українського народу". Ще одним аспектом було те, що був вінок від російських революціонерів-емігрантів, з якими він розійшовся у поглядах, і російських та єврейських, що викликало певний подив, враховуючи юдофобство покійного, земляків із Софії. Як бачимо, Бен-Амі був правий, говорячи, що довго на М. Драгоманова зла ніхто не тримав [3, с. 159–162].

У контексті відтворення історіографічних образів М. Драгоманова вивчення некрологів є також достатньо показовим. Це дає можливість прослідкувати, наскільки образ, який створювався самим ученим, закріпився у свідомості оточуючих його людей. Некрологічний образ ученого, згідно із загальною традицією, був виключно позитивним [9]. У більшості некрологів на смерть ученого, що належали колегам і студентам М. Драгоманова по вищій школі у Софії, друзям, співробітникам, він постає як надзвичайно приваблива в повсякденному спілкуванні особистість, визначний науковець, допитливий, уважний викладач, запальний, але чемний полеміст [13, арк. 1–9, 16–23, 54; 9, с. 271–284].

У цілому схожа характеристика цілком співпадає з образом, який конструє "Автобіографія" М. Драгоманова. У некролозі М. Павлика, в якому його учитель постає не тільки як дослідник, але передусім як творець історії, "найбільший Русин-Українець". Наприкінці висловлюється впевненість, що чималу кількість ворогів і супротивників, яких мав покійний за життя, перемагає його дух і та справа, яку він по собі залишив нащадкам і послідовникам [3, с. 297–301].

Зрештою, образ історика, який твориться на основі некрологів, збігається з тим, що висвітлено у надгробних промовах. Можна також виокремити декілька складових цього образу. Перша складова – психологічний склад М. Драгоманова. М'який, чутливий до болю оточуючих, по-батьківськи терплячий з молоддю, він був надзвичайно приємною в повсякденному спілкуванні людиною.

М. Драгоманов – талановитий викладач, сумлінний науковець, що займав активну громадську позицію щодо всіх важливих питань громадського та наукового життя. У переважній більшості некрологів наголос робиться на з'ясуванні сутності політологічної концепції та суспільно-політичної діяльності померлого. Окремо підкреслюються його національні уподобання, що сформувалися під впливом родини та виражалися в любові до рідного народу та величезній повазі до інших. Це знайшло своє відображення в етнографічних дослідженнях історика, які становлять значну частину його наукового спадку [13].

На увагу заслуговують некрологи, надруковані у болгарських і польських часописах. Вони зосереджуються на значенні як наукового доробку та громадської діяльності М. Драгоманова для сусідніх з Україною народів. У болгарській пресі підкреслювалося, що вища школа Болгарії зі смертю ученого втратила не тільки свого найвизначнішого члена, талановитого професора, але й можливість вийти на світовий рівень розвитку в галузі вищої освіти [13, арк.16]. Інший акцент бачимо у польськомовній газеті "Monitor": "...з утратою М. Драгоманова ціле слов'янство залишилося без консолідуючої її сили" [13, арк. 48].

З-поміж згаданих М. Павликом супротивників, некрологи залишили А. Кримський та Б. Грінченко. І. Франко, згадуючи складні відносини з покійним, не залишив некролога. Утім, на похорони М. Драгоманова він поїхав, хоча й не потрапив на них з об'єктивних причин [3, с. 296].

Б. Грінченко був послідовним опонентом М. Драгоманова у полеміці щодо розвитку українських земель у другій половині XIX ст., що відбувалася у пресі. Пізніше вона була опублікована окремим виданням "Діалоги про українську національну справу". У історіографії їм приписували непрості, емоційні особисті відносини [14]. Проте у некролозі Б. Грінченко писав, що після смерті зникає усе дочасне та особисте, що тьмарило цю особистість, а залишається тільки чистий образ борця за ідею, перед яким потрібно низько вклонитися. Досить цікавим була те, що некролог Б. Грінченка не стосується біографії або окремих аспектів діяльності М. Драгоманова. Певно, цим він намагався уникнути зайвих коментарів щодо особистості покійного. Б. Грінченко змальовує образ вигнанця, борця за ідею, страждальця, який дихав роботою на благо своєї Батьківщини. Автор також дотримується думки про те, що усі народи, які проживають на теренах Російської імперії, понесли непоправну втрату й повинні бути вдячними за безкомпромісну боротьбу історика за їх громадянські свободи. Він припускав, що замінити історика на ниві захисту прав і свобод народів

Росії на цей момент неможливо ніким, бо не було особи, рівної йому за масштабом розуму. На останок Б. Грінченко закликав не плакати, а працювати в русі драгоманівських ідей, що стане найкращим йому пам'ятником [3, с. 282–283].

Ще одним прикладом людини, яка в історіографії традиційно вважається антагоністом М. Драгоманова, був відомий український сходознавець та мовознавець А. Кримський. Їх полеміки, періодично торкаються дослідники-драгомановознавці, відзначаючи некоректність і емоційність М. Драгоманова у веденні дискусій наукового й політичного характеру; досить детально на цьому в окремій розвідці зупинився М. Мухін [15]. Дослідник М. Веркалець причиною неприязні А. Кримського щодо М. Драгоманова називав свідоме наведення наклепів на останнього народовцями (зокрема редакторами часописів “Зоря” та “Правда” В. Левицьким та О. Барвінським) стосовно його політичної концепції, що значно вплинуло на молодого сходознавця [16, с. 5–6].

Несприйняття політичної позиції М. Драгомановим вилилося у публікацію А. Кримським критичних статей у “Правді”, але подальший розвиток світогляду і детальне знайомство з роботами історика призводять майбутнього академіка до зміни ставлення А. Кримського до М. Драгоманова [16, с. 7–10]. З цього часу, як вважає М. Веркалець, А. Кримський стає щирим прихильником М. Драгоманова та пропагандистом його ідей, хоча й не завжди з ними погоджується [16, с. 10–11]. Подібні міркування з приводу взаємовідносин А. Кримського та М. Драгоманова, зокрема впливу останнього на формування поглядів А. Кримського висловлюють й інші вітчизняні дослідники [17; 18, с. 13–17, 25–26, 35, 159, 190, 225, 240–241, 259, 278, 335, 437, 447].

Некролог А. Кримського є традиційним. Автор підкреслює, що формування ідей ученого відбувалося під впливом батька та “общеруської” атмосфери, яка була наявна у родині Драгоманових. За подібні ідеї М. Драгоманова називали “москвофілом” та “общеросом”, незважаючи на студії з української етнографії та мовознавства. Ще одним аспектом критики історика було розуміння ним сутності політичної боротьби. Учений не визнавав терору як методу досягнення політичних цілей. Він засуджував притягнення до будь-якої політичної боротьби студентства. Студент повинен тільки вчитися, для того, щоб підходити до політичних питань уже освіченим і підготовленим (як відзначали емігранти-революціонери в своїх спогадах, саме на цьому ґрунті вчений розійшовся з Плехановим).

Окремо А. Кримський підкреслював, що М. Драгоманов поставив для себе правило, що не буде займатися жодними політичними змовами, а обмежитися в своїй боротьбі лише літературною творчістю. А. Кримський відзначав авторитет, яким користувався М. Драгоманов у науковому середовищі Європи та в Галичині. Окремо зазначив, що як учений М. Драгоманов був значно сильніший, ніж як політик. Некролог А. Кримського позбавлений будь-якої емоційності, а образ М. Драгоманова – це образ ученого, що не бере участі в політичних змовах, займаючись лише своєю справою [19, с. 129–134].

У радянський час некролог А. Кримського було надруковано у повному обсязі. До образу М. Драгоманова можна додати, що усі звинувачення у його свідомій співпраці з царською поліцією та його підкупності – лише вигадки російських емігрантів. Історик не був настільки амбіційним, щоб втручатися у кожну громадську справу тільки через те, що вона може пройти повз нього. Багато точиться розмов про складну вдачу М. Драгоманова, але його праці засвідчують зовсім інше. Саме знайомство з роботами науковця зробило вирішальний вплив на ставлення А. Кримського (цілком позитивне) до самого М. Драгоманова та драгоманівства [20].

Таким чином, можна констатувати, що прижиттєвий та некрологічний образи М. Драгоманова безумовно генетично пов'язані між собою. Основи “некрологічного” образу М. Драгоманова були закладені ним у автобіографічних творах, а сутність некрологічного образу вченого є передбачуваною – цілком позитивною. М. Драгоманов постає як невтомний борець за істину і свободу, великий страдник за правду, поважний професор, працелюбний глибокий дослідник з широким колом наукових зацікавлень. Як людина, учений описується позитивно, підкреслюються його чесність, принциповість, привітність, особиста харизма, любов до родини, друзів, колег і студентства, прискіпливе ставлення та високі моральні планки щодо самого себе. М. Драгоманов за своєї смерті – творець історії, а його постать набуває навіть деяких метафізичних рис, що закріплюються у подальшому історіографічному вивченні його особи. У цілому “прижиттєвий” та “некрологічний” образи ученого збігаються у фактологічному та емоційному аспектах. “Некрологічний” етап також став підґрунтям для закладання і подальшого утвердження позитивного образу М. Драгоманова в українській історіографії, а також основою для формування частини наступних історіографічних традицій образу вченого.

Список використаних джерел

1. Круглашов А. Творячи минуле: образ М. Драгоманова в історіографії та політичній літературі (до початку 1920-х рр.) / А. Круглашов // Українська історична наука на порозі ХХІ ст. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 25–32.
2. Атанасов П. Неспокійне серце / П. Атанасов // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 99–103.
3. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали: 1841–1994. – Львів, 2001. – 731 с.
4. Єфремов С. Апостол правди і науки / С. Єфремов // Рада. – 1908. – № 131. – С.1–3.
5. Муравицька М. Апостол правди і науки. Концепція національної освіти М.П. Драгоманова / М. Муравицька // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 5–8.
6. Ротач П. Апостол правди і науки / П. Ротач // Криниця. – 1991. – № 3. – С.4–8; Ротач П. Апостол правди і науки: до 150-річчя від дня народження М.П. Драгоманова / П. Ротач. – Гадяч, 1991. – 28 с.
7. Тарнашинська Л. Апостол правди і науки / Л. Тарнашинська // Літературна Україна. – 1991. – 19 верес. (№ 38). – С. 7.
8. Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Слово і час. – 1990. – № 7. – С.35–41; Федченко П. Апостол правди і науки / П. Федченко // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 15–19; Федченко П. "Апостольські" послання М. Драгоманова / П. Федченко // Слово і час. – 1998. – № 7. – С. 8–15.
9. М.П. Драгоманов: 1841–1895: Єго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик.- Львів: Коштом українців, 1896. – 476 с.
10. Драгоманов С. М. Драгоманов та Леся Українка / С. Драгоманов // Вільна Україна. – 1963. – № 10. – С. 2–5.
11. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДАІЛ України), ф. 663, оп. 2, спр.103, 43 арк.
13. ЦДАІЛ України, ф. 663, оп. 2, спр. 94, 54 арк.
14. Пономарьов П. П. Полемика М. Драгоманова з Б. Грінченком / П. П. Пономарьов // Українське літературознавство. – 1966. – Вип. II. – С.73–78.
15. Мухін М. З життєпису академіка А. Кримського / М. Мухін // Визвольний шлях. – 1963. – № 6. – С. 637–647, № 7. – С.745–750, № 8. – С. 879–887.
16. Веркалець М. М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників / М.М. Веркалець. – К.: Тво "Знання" УРСР, 1990. – 48 с. – (Сер. 6 "Духовний світ людини", № 6).
17. Веркалець М. "Ви...чоловік ширий, гарячий". Суспільно-літературні взаємини А. Кримського з М. Драгомановим / М. Веркалець // Київ. – 1990. – № 10. – С. 131–133.
18. Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості / Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України; [Відп. ред. Василюк О.Д. та ін.]. – К.: Видавничий дім "Стілоз", 2006. – 564 с., іл.
19. Кримський А. Михайль Петрович Драгомановъ (Некрологъ) / А. Кримський // Этнографическое обозрение. – 1895. – Кн. XXVII. – № 4. – С. 129–134.
20. Кримський А. Ю. М. П. Драгоманов / А. Ю. Кримський // Твори: [в 5 т.]. / А. Ю. Кримський. – К.: Наук. думка, 1972. – Т. 2. – С. 614–679.

Юлия Куценко

**НЕКРОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ М. ДРАГОМАНОВА КАК ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ
ИСТРИОГРАФИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ УЧЕНОГО**

В статье проанализирован процесс формирования и функционирования образа известного украинского ученого, публициста и общественного деятеля второй половины XIX ст. Михаила Петровича Драгоманова, который сложился после его смерти. Определено его влияние на дальнейшую судьбу историографического образа М. Драгоманова в украинской исторической науке.

Ключевые слова: историографический образ, некрологический образ, некролог, Михаил Драгоманова, героизация.

Julia Kutsenko

**NECROLOGICAL CHARACTER OF M. DRAGOMANOV AS A STAGE OF FORMATION
HISTORIOGRAPHICAL CHARACTERS OF SCIENTISTS**

In this article analyzed the formation and functioning of the character of the outstanding Ukrainian scientist, publicist and public figure of second half of XIX century Myhaylo Drahomanov that formed after his death. Its influence on the fate of historiography character M. Drahomanov in Ukrainian historiography.

Key words: historiographical character, necrological character, necrology, Myhaylo Drahomanov, heroic.